

3 1761 07037815 3

Askenazy, Szymon
Sto lat zarządu w krolestwie
polskiem Wyd. 2.

DK
417
A76
1903

Purchased for the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
from the
KATHLEEN MADILL BEQUEST

SZYMON ASKENAZY

STO LAT ZARZĄDU
W KRÓLESTWIE POLSKIM
1800 — 1900

WYDANIE DRUGIE PRZEJRZANE

LWÓW

NAKŁADEM KSIĘGARNI H. ALTENBERGA

1903

Skład Główny w Księgarni

W. ŁEŚCZYŃSKA W WARSZAWIE

Tegoż autora:

Die letzte polnische Königswahl (Elekcya Stanisława Augusta). Göttingen. 1894.

Studia historyczno-krytyczne (Wydanie drugie) Kraków — Warszawa 1897.

Przymierze polsko - pruskie (Wydanie drugie). Warszawa 1901.

Dwa stulecia XVIII i XIX (Serya I). Warszawa 1901.

Wczasy historyczne. Warszawa. 1902.

STO LAT ZARZĄDU
W KRÓLESTWIE POLSKIM
1800—1900

Tegoż autora:

	Rs. k.
Die letzte polnische Königswahl (Elekeya Stanisława Augusta). Göttingen. 1894 . . .	2 —
Studia historyczno-krytyczne (Wydanie drugie) Kraków — Warszawa 1897	2 40
Przymierze polsko - pruskie (Wydanie drugie). Warszawa 1901	1 50
Dwa stulecia XVIII i XIX (Serya I). Warszawa 1901	3 50
Wczasy historyczne. Warszawa. 1902	— —

(Pologne)

SZYMON ASKENAZY

STO LAT ZARZĄDU
W KRÓLESTWIE POLSKIM
1800 — 1900

WYDANIE DRUGIE PRZEJRZANE

LWÓW

NAKŁADEM KSIĘGARNI H. ALTENBERGA

1903

Дозволено цензурою.

Варшава, 1 Марта 1902 г.

JK

417

A76

1903

I.
CZASY PRUSKIE.

Dzisiejsze Królestwo Polskie przed stu laty, w dniu 1-szym stycznia 1801 roku, na mocy traktatów petersburskich 1793, 1795, 1797, podzielone było w całości pomiędzy Prusy i Austryę. Podzielone sposobem czysto topograficznym, to znaczy, że przy rozgraniczeniu liczone się tylko z zawarowaną dla każdej strony przestrzenią kraju oraz z względami czysto wojskowemi, nie biorąc w rachubę żadnych warunków miejscowych. Dość powiedzieć, że kordon prusko-austriacki pod samą przebiegał Pragą. Należało ono mianowicie w przeważnej swojej części północno-zachodniej, z Warszawą, — do Prus; w mniejszej swojej części południowo-wschodniej — do Austrii. W pierwszej części panował król pruski Fryderyk Wil-

helm III.; w drugiej cesarz rzymski, a król węgierski i czeski Franciszek II., następnie, jako cesarz austriacki, Franciszek I. Do Austrii należała wtedy mianowicie dzisiejsza gub. Kielecka, Radomska, Lubelska, Siedlecka, znaczna część dzisiejszej gubernii Warszawskiej i niektóre drobniejsze skrawki pograniczne. Ta część kraju austriacka, wraz z Krakowem, otrzymała nazwę Galicyi Zachodniej, lecz wkrótce została jak najściślej zlana z Galicyą Wschodnią pod względem administracyjnym. Zarząd naczelny spoczywał w ręku gubernium galicyjskiego we Lwowie z prezydentem na czele, jako właściwym wielko-rządcą kraju. W okresie niniejszym 1800—1809, póki ta część dzisiejszego Królestwa należała do Austrii, prezydentami gubernium lwowskiego byli kolejno: Gaisruck, Uermenyi i Wurmser, dwaj Niemcy i jeden zniemczony Węgier. Zaprowadzono podział administracyjny na obwody

(cyrkuły) pod zarządem starostów obwodowych (*Kreishauptleute*) Niemców, z siedziskiem w miastach głównych, jak Lublin, Zamość i t. d. Kierunek i nadzór główny nad całą administracją krajową należał do Zjednoczonej Kancelaryi Nadwornej w Wiedniu. Przez cały niemal niniejszy okres dziewięcioletni Austria toczyła ciągłe wojny z Francją, w których ciągle była bijaną od Francuzów. Te wojny wymagały coraz nowych znacznych nakładów w pieniądzach i ludziach. To też główne zadanie administracji austriackiej w tej części kraju sprowadzało się w niniejszym okresie dla wydobycia stąd jak największej ilości podatków i rekruta, co też niebawem doprowadziło do dotkliwego zubożenia ludności miejscowej.

Cała pozostała część dzisiejszego Królestwa Polskiego wraz z Warszawą przypadła w udziale Prusom. Król pruski Fryderyk Wilhelm III. podwakroć zjechał

osobiście do Warszawy, raz wnet po wstąpieniu na tron, powtórnie właśnie latem 1801 dla odebrania hołdu i poznania kraju. Kraj ten podzielony został na dwa wiel-

Fryderyk Wilhelm III.

kie okręgi administracyjne. czyli na dwie osobne prowincye: Prusy Południowe (*Südpreussen*) i Prusy Nowo-Wschodnie (*Neu-Ost-Preussen*). Pierwsza, z siedziskiem centralnych władz prowincjonalnych w Warszawie, obejmowała regencye:

warszawską, kaliską, bydgoską i poznańską; druga, z siedziskiem władz centralnych w Królewcu, obejmowała regencye: płocką i białostocką. Prusami Południowemi zarządzał minister Voss, mając sobie zarazem przydaną administracyę Marchii i Pomeranii; Prusami Nowo-Wschodniemi zarządzał minister Schroetter, mając sobie przydaną również administracyę Prus Wschodnich (Książęcych) i Zachodnich (Królewskich). Pod ministrami rządzącymi, na czele każdej regencyi stała właściwa izba obwodowa (*Departement-Kammer*), mająca pod sobą radców krajowych (*Landrütthe*) jako pośrednie organa wykonawcze. Warszawa otrzymała nadto oddzielnego gubernatora, czyli komendanta wojennego. Zresztą, niezależnie od swoich pełnomocnictw miejscowych w Warszawie i Królewcu, dwaj rządzący ministrowie prowincjonalni zasiadali obowiązkowo, obok innych ministrów gabinetowych,

w Głównem Dyrektoryum Generalnem w Berlinie, które tym sposobem ściśle centralistycznie ogniskowało w swoich ręku dozór i kierownictwo naczelne nad obydwoma nowemi prowincjami.

W rzeczach religijnych, unikając za targów i zarzutu nietolerancyi, kierowano się przecie najkonsekwentniej racją państwową pruską. Pierwszym biskupem warszawskim, mianowanym przez króla pruskiego, był Miaskowski; po jego zgonie od 1804 objął administracyę arcybiskup gnieźnieński Raczyński. Utworzono nowe biskupstwo katolickie w Wigrach i grecko-unickie w Supraślu.

W obu prowincjach zaprowadzono prawo materyalne, cywilne i karne, oraz procedurę pruską. Język niemiecki, aczkolwiek nie bez pewnej chwiejności w szczegółach, ze stałym przecie, z góry powziętym planem, dość szybko uczyniono panującym w sądownictwie i administracyi. Fundu-

sze edukacyjne zgoła zabrawszy do skarbu, w najskąpszej atoli części użyto na potrzeby szkolnictwa krajowego. Istniejące już szkoły niemczono bądź w całości, bądź w połowie przez zaprowadzenie klas równoległych niemieckich. Pod wpływem konkurencyjnej obawy, na widok względniejszych dla kultury polskiej rządów sąsiedzkich cesarza Aleksandra I., zdobyto się i ze strony pruskiej na niektóre drugorzędne ustępstwa: udzielono zezwolenia na Towarzystwo Przyjaciół Nauk warszawskie, utworzono w Warszawie wyższe liceum, napoły jednak niemieckie, i zresztą, w dodatku, natychmiast zrównoważone przez gimnazyum niemieckie w Poznaniu. Odmówiono przecie Uniwersytetu w Warszawie, fundując w zamian katedry z wykładem łacińskim przy wszechnicach pruskich w Królewcu, Wrocławiu, Frankfurcie nad Odrą, przeznaczone specjalnie dla ściągania młodzieży polskiej.

Trzymano się w ogólności tej zasady wytycznej, iż należy przedewszystkiem zyskać sobie ziemiaństwo polskie, skaptować w pierwszym rzędzie przedstawicieli większej własności ziemskiej przez okazywaną im od rządu uprzedzającą przychyłość pod względem administracyjnym i nawet towarzyskim, hojną uczynność pod względem ekonomicznym. Tak więc, między innymi, cofnięto pierwotną myśl grubotnej rewizyi podatkowej dla większej własności ziemskiej w prowincjach polskich. Ułatwiono zbyt produktów rolnych, co przychodziło tem łacniej, iż ówczesny trwały stan pokojowy państwa pruskiego, pośredku okólnych zewsząd wojen, wpłynął niemało na wzmożenie wywozu i podniesienie cen zboża krajowego. Otworzono polskim właścicielom ziemskim łatwy, a niebezpieczny kredyt w instytucjach finansowych berlińskich. Niezaradni, nieprzewidujący, bogacili się tylko pozornie,

gdyż równoległe z dochodami mnożyli wydatki nieprodukcyjne, nie podnieśli istotnej wartości ziemi, a obciążyli ją lekką ręką przez ogromne zapisy hipoteczne na rzecz hojnego skarbu pruskiego, albo podstawionych przez niego instytucji kredytowych, lub kapitalistów niemieckich. Tym sposobem, kaptując sobie ziemiaństwo, z góry gotowano jego usunięcie i wyzucie go z ojcowizny. Tymczasem już usuwano szlachtę zagonową z dóbr narodowych i starostw, zabranych do skarbu pruskiego, wbrew solennej zapowiedzi przeciwnej, a wydzierżawianych dzierżawcom generalnym niemieckim, którzy z kolei osadzali tutaj poddzierżawców Niemców. Co główna, starannie utrzymywano pożądaną w interesie rządowym pruskim przepaść pomiędzy panem a chłopem polskim, nie kwapiono się z uregulowaniem stosunków pańszczyźnianych, powstrzymywano pierwotną myśl uwłaszczenia wło-

ścian, niebawem całkiem ją porzucono, skutkiem stanowczej, osobistej opozycji królewskiej. Wstrzymywano również z rozważnym rozmysłem rozwój miast, zazdrośnie strzegąc przewagi pruskiego przemysłu i zalewając kraj nowonabyty lichemi wyrobami pruskiej produkcji wytwórczej. Nareszcie, bardzo wcześnie, a z dużą energią i znacznym nakładem pieniężnym, wzięto się do zaszczepienia kolonizacji niemieckiej w obu nowych prowincjach polskich. Sprowadzono kolonistów z Meklemburga, Wirtembergii i aż z Holandyi. Pod tym względem głównie czynnym objawił się Schroetter w Prusach Nowo-Wschodnich, kiedy natomiast Voss w Południowych okazywał raczej pewną niechęć dla polityki kolonizacyjnej, uznając ją za niepraktyczną i nazbyt kosztowną. Wszakże, na wyraźne życzenie osobiste Fryderyka Wilhelma III., oraz skutkiem zalecenia Dyrektoryum Generalnego ber-

lińskiego, i tutaj również, w Prusach Południowych, robotą kolonizacyjną poszła w tępie dość szybkim, tak, iż zdążono rozkolonizować tutaj przeszło 10.000 kolonistów na przestrzeni kilkudziesięciu tysięcy morgów magdeburskich. Niestety, do tej roboty kolonizacyjnej i niektóre polskie arcyuslužne przyłożyły się ręce. Tymczasem w Warszawie, pod ojcowskiem okiem rządu pruskiego, ochoczo bawiło się i karnawałowało »towarzystwo«, nastrojone na szaloną nutę zapustną. Kraj ciemniał, ubożał, i, co najgorsza, słabnął w samowiedzy moralno-narodowej.

II.

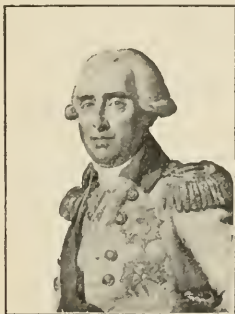
KSIĘSTWO WARSZAWSKIE.

Trwała ta gospodarka lat jedenaście. Jesienią 1806, Napoleon pod Jeną i Auerstädem złamał Prusy. Z końcem listopada t. r. Prusacy wynieśli się z Warszawy, aby do niej więcej nie wrócić; nazajutrz wkroczyli Francuzi; w grudniu zjechał Napoleon do naszego miasta. Po kilku tygodniach rządów tymczasowych, ustanowioną została, dekretem cesarskim ze stycznia 1807, Komisya Rządząca, do której weszli: Stanisław Potocki, Gutakowski, Działyński, Wybicki, Bieliński, Sobolewski i trzymający pióro Łuszczewski, pod prezydencją Stanisława Małachowskiego, byłego marszałka sejmu wielkiego. Nadto, osobne wydziały władzy wykonawczej w sprawach bieżących oddano w ręce pięciu Dyrektorów: Józefa ks. Poniatowskiego

(wojna), Dembowski (skarby), Brezy (sprawy wewnętrzne), Aleksandra Potockiego (policya), Łubieńskiego (sprawiedliwość). Ks. Talleyrand sprawował obowiązki francuskiego pełnomocnika cesarskiego przy Komisji rządzącej w Warszawie; Aleksander Batowski reprezentował Komisję u boku cesarza Napoleona, po jego niezwłocznym wyjeździe z Warszawy na plac boju. Tutaj, w obozie, rozstrzygnięto losy wojny i kraju. Traktaty tylżyckie, w lipcu 1807, z dwóch ostatnich działów pruskich — z wyjątkiem Gdańska, uczynionego miastem wolnym, oraz obwodu białostockiego, oddanego Rosyi, — na obszarze 1,850 mil kwadratowych z ludnością przeszło dwóch milionów mieszkańców, utworzyły udzielne Księstwo Warszawskie, którego koronę książęcą przyznały, tytułem dziedzicznym, królowi saskiemu, Fryderykowi Augustowi, wnukowi przedostatniego króla polskiego

Augusta III. Księstwo niezwłocznie, zaraz w lipcu, otrzymało kartę konstytucyjną, nadaną od Napoleona, w rozwinięciu umów tylżyckich.

Fryderyk August Saski
Księżę warszawski.

Religia rzymsko-katolicka za państwową ogłoszona. Uświęcone zostało zniesienie poddaństwa, równość wszystkich obywateli wobec prawa, powszechna i jednokowa wolność osobista; zachowane atoli

obowiązki pańszczyźniane, nietknięta zgoła strona agrarna sprawy włościańskiej. Żydzi zawieszani na lat dziesięć w wykonywaniu praw politycznych, pozbawieni prawa nabywania dóbr nieruchomości, oraz poddani niektórym ograniczeniom pod względem prawa wyszynku i miejsca zamieszkania. Władza wykonawcza w osobie księcia złożona; prawodawcza — w sejmie dwuizbowym. Przy księciu atoli wyłączna inicjatywa prawodawcza, przy nim rozstrzygająca sankcya, on zwołuje i rozwiązuje sejmy. Przy jego boku Rada Stanu, z ministrów, referendarzy i radców stanu, opracowuje projekty prawodawcze, wymierza również jurysdykcję administracyjną, stanowi oraz najwyższą instancję kasacyjną. Senat złożony z biskupów, tudzież dostojników, dożywotnio przez panującego mianowanych; Izba — z 60 posłów szlacheckich od tyłuż sejmików powiatowych i 40 deputowanych od

zgromadzeń okręgowych wszelkiego stanu, wskazanych ogólnym cenzusem wyborczym, bądź z majątku, bądź z zawodu. W Izbie rozprawy ścieśnione; wprowadzeni do niej i uprzywilejowani w niej członkowie rządu i Rady Stanu; wotowanie tajne, a prostą większością. Na czele pięciu ministerów zostawieni ci sami poprzedni Dyrektorowie, z wyjątkiem teki spraw wewnętrznych i wyznań, powierzonej Łuszczewskiemu; Breza został ministrem sekretarzem Księstwa przy królu saskim.

Od Napoleona przy rządzie sasko-warszawskim funkcyonował stały pełnomocnik z półurzędową kompetencyą nadzorczą; czynność tę pełnili kolejno rezydenci francuscy Vincent, Serra, Bignon, ksiądz Pradt, i pod koniec powtórnie Bignon.

Księstwo podzielone zostało na sześć departamentów, odpowiadających dawnym regencyom: warszawski, kaliski, bydgoski,

poznański, płocki, i łomżyński. Podzielone odpowiednio na sześć dyecezyi biskupich, z prymasem arcybiskupem gnieźnieńskim, jako administratorem warszawskiej. Administracya kraju sposobem ściśle hierarchicznym, z pominięciem samorządu, zbudowana: na czele departamentów prefekci, powiatów — podprefekci, miast — burmistrze, mianowani przez panującego; gminom dani wójtowie, mianowani przez prefektów. Armia Księstwa na 30.000 co najmniej ludzi oznaczona. Wyłącznie krajowcy do urzędów duchownych i cywilnych dopuszczeni; do wojskowych zostawiony przystęp instruktorom francuskim. Język krajowy w rządzie, sądzie i wojsku obowiązkowy. Sam Fryderyk August, czysto, choć powolnie, mówiący po polsku, ilekroć osobiście przewodniczył na posiedzeniach rządu warszawskiego, nie dopuszczał przemówień francuskich, przestrzegając ściśle wyłącznego używa-

nia języka krajowego. Ordery cywilne i wojskowe — krajowe, z wyłączeniem atoli Pogoni.

W rozwinięciu konstytucyi francuskie kodeksy: cywilny Napoleona od maja 1808, handlowy od maja 1809, jakoteż organizacya sądowa i procedura cywilna, uczynione prawem obowiązującym w Księstwie, z pozostawieniem natomiast procedury karnej pruskiej.

Sejm pierwszy odprawiony na Zamku, pod łaską Małachowskiego w Senacie, Tomasza Ostrowskiego w Izbie poselskiej, w marcu 1809: uchwalone wszystkie, uciążliwe a konieczne, wnioski podatkowe rządu, przyjęte prawo handlowe, przepisy przechodnie o prowadzeniu aktów stanu cywilnego, złagodzony obowiązujący system karny pruski.

W kwietniu 1809 wybuch piątej koalicji i wojny austro-francuskiej, sprowadził Austryaków do Księstwa i Warszawy.

Zaprowadzone w Warszawie krótkie rządy wojskowe arcyksięcia Ferdynanda w imieniu cesarza Franciszka I. Rząd Księstwa z armią warszawską, pod dowództwem

Józef ks. Poniąowski
Minister wojny.

ks. Józefa Poniąowskiego, wycofując się przed przeważną potęgą austriacką, wkroczył do Galicyi, gdzie utworzony z kolei, w imieniu Napoleona, Rząd Tymczasowy Wojenny galicyjski pod prezydencją Stan.

Zamoyskiego. Niebawem, po ostatecznej porażce Austrii, pokój wiedeński, w październiku 1809, przyłączył do Księstwa Warszawskiego Galicyę Zachodnią, Kraków z obwodem, oraz połowę kopalni wielkich i okręg zamoyski. Zwiększyło się Księstwo o 900 mil kwadratowych i 1¹/₂ milj. mieszkańców. Liczba departamentów podniesiona do dziesięciu przez utworzenie czterech nowych: krakowskiego, radomskiego, lubelskiego i siedleckiego. Armia zdwojona. Francuskie prawo cywilne, handlowe, procedura i organizacya sądowa, obowiązujące na dotychczasowym obszarze Księstwa, wprowadzone zostały do nowych departamentów od sierpnia 1810, z pozostawieniem w nich natomiast procedury karnej austryackiej.

Sejm drugi i ostatni Księstwa, we wzmocnionym składzie przez dodanie 66 reprezentantów od nowych departamentów, został odprawiony na Zamku, pod laską

Ostrowskiego w Senacie, Stanisława Sołtyka w Izbie poselskiej, w grudniu 1811: wyrażone żale opozycyi na ciężki' stan gospodarczy i finansowy, uchwalone je-

Tomasz Ostrowski
Prezes Senatu.

dnak niezbędne dla obronności kraju pomnożenie poborów, dodatkowe czopowe, monopol tytoniowy, ustalony procent prawny, przedłużone moratorium, wprowadzone niektóre nowele prawa o osobach.

III.

KRÓLESTWO KONGRESOWE.

Wyprawa Napoleona do Moskwy w 1812 sprowadziła upadek Księstwa Warszawskiego. W grudniu t. r. Napoleon w ucieczce powrotnej przebiegł przez Warszawę. W lutym 1813 rząd Księstwa wraz z resztkami armii opuścił Warszawę, zajętą na-
zajutrz przez wojska rosyjskie, które wkrótce całe Księstwo objęły w posiadanie w imieniu cesarza Aleksandra I. W Warszawie, obok naczelnej władzy wojennej, sprawowanej przez feldmarszałka Barclay de Tolly, ustanowioną została w kwietniu 1813 Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego pod prezydencją Łanskoja, jako generał-gubernatora całego kraju, wiceprezydencją Nowosilcowa, a przy udziale Lubeckiego (sprawy wewnętrzne), Wawrzeckiego (spra-

wiedliwość), prusaka Colomba (skarb), i asyście ks. Adama Czartoryskiego dla ogólnego kierunku. Polcemajstrem m. Warszawy został generał Swieczin. W maju 1814 ustanowiono Komitet Organizacyjny Wojskowy z dziewięciu generałów polskich pod prezydencją W. Ks. Konstantego Pawłowicza, a właściwie pod przeważnym kierunkiem generała Henryka Dąbrowskiego, najstarszego rangą i znaczeniem wodza armii polskiej. Utworzono również Komitet Organizacyjny Cywilny pod prezydencją Ostrowskiego, prezesa Senatu.

W maju 1815, na mocy traktatów kongresowych wiedeńskich między trzema mocarstwami podziałowemi, przy następnym akcesie króla saskiego, a pod ostateczną poręką ośmiu mocarstw kongresowych, z dotychczasowego Księstwa Warszawskiego — z wyjątkiem departamentów poznańskiego i bydgoskiego, oddanych

Prusakom, rektyfikacyi granicznej obok Wieliczki, przyznanej Austryi, i Krakowa z obwodem, uczynionego miastem wolnem, — utworzone zostało w dzisiejszych

Henryk Dąbrowski
General Jazdy, Senator Wojewoda.

swoich granicach, Królestwo Polskie i związane po wieczne czasy, w osobie cesarza Aleksandra I. Pawłowicza i jego następców, przez kartę ustawodawczą, tytułem dziedzicznym, z Cesarstwem ro-

syjskiem. Niezwłocznie, w maju 1815, przechodnia Rada Tymczasowa Księstwa przekształconą została w tym samym składzie osób — z wyjątkiem skarbu, powierzonego Matuszewiczowi, — na Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego, a obok niej ustanowiony Komitet Konstytucyjny pod prezydencją Ostrowskiego. W czerwcu t. r. w katedrze świętojańskiej dopełniony akt uroczysty ogłoszenia Królestwa i odebrania przysięgi wiernopoddańczej na rzecz Cesarza i Króla Aleksandra I.

W połowie listopada 1815 Aleksander I. odbył pierwszy swój wjazd uroczysty do Warszawy. Podpisana przez niego karta konstytucyjna ogłoszoną została w dniu jego urodzin w grudniu t. r. Religia rzymsko-katolicka z innymi zrównana i tylko szczególnej opiece rządu zalecona. Korona królewska na wieczne czasy z cesarską rosyjską złączona. Panującego osoba święta i nietykalna. Rząd w jego spo-

czywa osobie. Przy nim sankcyja i *veto* prawodawcze, tj. prawo zatwierdzania albo też wstrzymywania uchwał sejmowych, oraz wyłączny przywilej zwoływania, rozwiązywania i odkładania sejmów

Aleksander I.

dwuizbowych, wcielających władzę prawodawczą. Namiestnik królewski z Radą Stanu zastępuje i wyobraża monarchę. Sejmy, z imienia codwuletnie, złożone z Senatu dożywotnie, mianowanego od korony, w liczbie nie większej nad po-

łową członków Izby niższej, oraz z Izby poselskiej, w liczbie 100 posłów szlacheckich i 67 deputowanych, obieranych na lat sześć, w drodze bezpośredniego obioru, na zasadzie umiarkowanego cenzusu wyborczego czynnego i biernego. Członkowie rządu od wotowania w sejmie wyłączeni; prawo głosu sejmujących nieuszczupłone; jawność sejmowania poręczona. Poręczona wolność osobista, wolność wyznań, wolność druku. Czynności ściśle rządowe powierzone Radzie Administracyjnej, złączonej w niektórych względzie, z Radą Stanu, a niezawisłej od niej we własnym zakresie wykonawczym. Radę Administracyjną, rodzaj właściwego gabinetu ministrów, składali ministrowie prezydujący w pięciu Komisjach Rządowych, czyli właściwych ministeriach, oraz osoby, umyślnie upoważnione od monarchy, pod prezydencją namiestnika. Do wszelkich urzędów, cywil-

nych i wojskowych jedynie krajowcy dopuszczeni. Język krajowy w rządzie, sądzie i wojsku obowiązkowy. Wojsko, na stopie pokojowej 30,000 liczące, pod władzę W. Ks. Konstantego Pawłowicza, z tytułem naczelnego Wodza, oddane. W lipcu 1819 władza W. Ks. Konstantego jako Naczelnego Wodza, rozszerzoną została dodatkowo na utworzony w 1817 Oddzielny korpus litewski, oraz na gubernie wileńską, grodzieńską, mińską, wołyńską, podolską i obwód białostocki.

Namiestnikiem Królestwa mianowany generał ks. Zajączek; po jego zgonie w 1826 prawa namiestnikowskie na komplet Rady Administracyjnej, pod prezydencją Walentego Sobolewskiego, zastępczo przelane. Ministrami prezydującymi w Komisjach rządzących byli: w Komisji przychodów i skarbu — kolejno Matuszewicz, Węgleński, Lubecki: wojny — Wielhorski, po nim zastępczo Hauke;

oświecenia publicznego i wyznań religijnych — Stanisław Potocki, po nim Stanisław Grabowski; sprawiedliwości — Wawrzecki, po nim Walenty Sobolewski, Marcin Badeni, Ignacy Sobolewski; spraw

Stanisław Potocki
Minister Ośw. Publ. i Wyzn. Rel.

wewnętrznych i policyi — Tadeusz Mostowski. Ministrem sekretarzem stanu Królestwa u boku monarchy w Petersburgu był Ignacy Sobolewski, po nim Stefan Grabowski. Komisarzem cesarskim u rządu

Królestwa w Warszawie był Nowosilcow, upoważniony nadto umyślnie, wraz z ks. Adamem Czartoryskim, do zasiadania w Radzie Administracyjnej.

Kraj, po odejściu dwóch departamentów pruskich w stosunku do ośmiu pozostałych podzielony został na osiem województw: mazowieckie, kaliskie, płockie, podlaskie, augustowskie, lubelskie, sandomierskie i krakowskie, oraz na tyleż diecezji rzymsko-katolickich z arcybiskupstwem warszawskim i jedną chełmską b. grecko-unicką. Na arcybiskupstwie warszawskim, ustanowionem na mocy konkordatu ze Stolicą Apostolską i bulli Piusa VII. z marca i czerwca 1818, zasiadł w październiku t. r. z tytułem prymasa Malczewski; później w grudniu 1819 — Hołowczyc; w lipcu 1824 — Skarszewski; w styczniu 1828 — Woronicz, po którego zgonie w grudniu 1829 stolica arcybiskupia przez czas dłuższy

pozostała nieobsadzoną. Wszystkich dziewięciu biskupów zasiadało w Senacie. Żydzi nie wykonywali praw politycznych. W 1816 założony w Warszawie uniwersytet Królewsko-Aleksandryjski w pięciu

Jan Paweł Woronicz
Prymas Arcybiskup Warszawski.

wydziałach: teologicznym, prawa i administracyi, medycyny, filozofii, nauk i sztuk pięknych. Założone wyższe szkoły: aplikacyjna wojskowa, politechniczna, leśnictwa, górnictwa w Kielcach, kadetów

w Kaliszu, instytut nauczycieli elementarnych w Łowiczu, seminaryum duchowne dla ewangelików, szkoła rabinów dla żydów i wiele innych Podniesione szkolnictwo średnie w szkołach wojewódzkich i wydziałowych, niższe — w elementarnych wiejskich i miejskich, zaprowadzone szkoły niedzielno-rzemieślnicze. W dobrach rządowych zniesiono w 1817 wszelkie powinności niestałe, niezamieszczone w tabelach prestacyjnych, a w 1820 rozpoczęto w tychże dobrach stopniowe oczyszczanie włościan. W 1818 zaprowadzona cenzura dla czasopism i książek: pierwszym cenzorem został Kalasanty Szaniawski, radca stanu, dyrektor generalny. W lutym 1825 wydany został Akt Dodatkowy do karty konstytucyjnej, znoszący jawność sejmowania, z wyjątkiem dwóch tylko formalnych posiedzeń zagenjowania i zamknięcia sejmu.

Sejmów za Aleksandra I., przy osobi-

stej zawsze asystencyi monarchy, odprawiono trzy: w 1818, 1820 i 1825. Na sejmie 1818 uchwalona nowa ustawa hipoteczna, zniesienie moratorium, prawo o rozgraniczeniu normalnem, przyjęty w zasadzie projekt nowego prawa karnego; odrzucony projekt prawa małżeńskiego: harmonia ustawodawcza zupełna i obiecująca. Na sejmie 1820 odrzucone projekty procedury karnej i statutu organicznego dla Senatu: harmonia ustawodawcza zakłócona. Na sejmie 1825 uchwalona nowa księga kodeksu cywilnego o osobach, dodatkowe przepisy o przywilejach i hipotekach, ufundowane Towarzystwo kredytowe ziemskie: dysharmonia ustawodawcza przez Akt Dodatkowy przyśloniona a zaostrzona.

Po śmierci Aleksandra I., w grudniu 1825, skutkiem wcześniejszych aktów zrzeczenia się sukcesyi przez W. Ks. Konstantego w 1820 i 1822, objął rządy

Cesarz i Król Mikołaj I. Pawłowicz. Dla sprawy stanu, wynikłej w 1826, instalowany sąd sejmowy pod prezydencją Piotra Bielińskiego w styczniu 1827, wydał wyrok w maju 1828, zawieszony od monarchy w sierpniu, zatwierdzony w grudniu t. r. Tegoż roku założony Bank Polski z funduszem 30 mil. złp. Budżet krajowy, doprowadzony do równowagi od Lubeckiego, bilansowany w wysokości przeszło 60 mil. złp. Armia na stopie pokojowej liczyła pod koniec 23,800 piechoty, 6,800 jazdy, 108 dział. Ludność kraju pod koniec wzrosła do blisko 4 milionów; Warszawy — do 150,000 mieszkańców. W maju 1829 Mikołaj I. z małżonką i synem, późniejszym Cesarzem Aleksandrem II., zjechał do Warszawy i dopełnił uroczyste obrzędy koronacji królewskiej oraz zaprzysiężenia ustawy. W maju 1830 zjechał ponownie na czwarty i ostatni sejm Królestwa: uchwalony na

tym sejmie pomnik dla Aleksandra I., projekt o służebnościach pastwiska i wrębu, przepisy porządkowe o włościach i domach poprawy, dodatkowe przepisy o hipotekach; odrzucony projekt prawa o małżeństwie, wniesione liczne petycje do tronu. Z końcem czerwca monarcha opuścił Warszawę.

IV.

NAMIESTNICTWO KS. PASKIEWICZA

Wypadki listopadowe i wojna polsko-rosyjska 1830—1831 spowodowały upadek Królestwa Kongresowego. We wrześniu 1831 hr. Paskiewicz-Erywański zajął Warszawę i objął władzę pełnomocną nad krajem, sprawowaną pierwotnie w charakterze dowódcy naczelnego armii czynnej, aż do marca 1832. Obok niego, a pod jego kierunkiem, utworzono od września 1831 Rząd Tymczasowy w czterech wydziałach, do którego weszli: Strogonow (sprawy wewnętrzne i policja), Fuhrman (skarb), Rautenstrauch (oświecenie i wyznania), Kossecki (sprawiedliwość), pod prezydencją naprzód radcy tajnego Engela, potem, po jego dymisji, od lutego 1832 — samego hr. Paskiewicza, podniesionego do godności księcia war-

szawskiego. Statut Organiczny, wydany w lutym, ogłoszony w marcu 1832, miał utrwalić narazie zarząd Królestwa na zasadach pewnej autonomii wewnętrznej, stanowiąc zarazem przejście do doskonalszego zespolenia z Cesarstwem. Równocześnie ks. Paskiewicz mianowany namiestnikiem. Statut, zresztą w pewnej tylko części formalnej wykonany, a niebawem poddany zasadniczym modyfikacyom w szczegółach, wcielił wojsko krajowe do armii Cesarstwa, przywrócił — bez Komisji wojny, oraz łącząc w jedną Komisję spraw wewnętrznych a oświecenia i wyznań, — nazwę Rady Administracyjnej, z tytułem dyrektorów zamiast poprzednich ministrów prezydujących, w osobistym zresztą składzie Rządu Tymczasowego, przywrócił nazwę Rady Stanu oraz ministra sekretarza stanu, którego funkcyę pełnił nadal Stefan Grabowski, zastąpiony w późniejszych czasach kolejno

przez Turkułła, Tymowskiego, Łęskiego i Płatonowa. W Radzie Administracyjnej oraz kancelaryi namiestnikowskiej uczyniono urzędowym język rosyjski, dozwalając jedynie sposobem wyjątku nieświadomym tego języka dawniejszym członkom rządu wysławiać się w języku francuskim. W maju 1832 założony kamień węgielny pod cytadelę Aleksandrowską. Po dokonaniem w marcu 1833 złączeniu Komisji spraw wewnętrznych, duchownych i oświecenia publicznego, a po ustąpieniu wstrzemięźliwego Strogonowa, stanął na jej czele od 1834 generał adjutant Gołwin, wyjątkowo przedsiębiorczy i czynny, zastąpiony później na tem ważnem stanowisku przez kolejnych dyrektorów: gen. Szypowa, Storożenkę i Muchanowa. T. r. utworzona dyecezya prawosławna warszawska z najprzewielebniejszym Antoniuszem, jako pierwszym biskupem, podniesiona w 1840 na arcybiskupstwo war-

szawsko-nowogieorgiewskie. W myśl wydanej w 1833 nowej ustawy gimnazyalnej, dotychczasowe szkoły wojewódzkie przekształcone zostały na gimnazyja dwuwydziałowe filologiczno-techniczne; zarazem, zamiast dotychczasowych dozorów szkolnych, powierzony został właściwym dyrektorom gimnazyalnym nadzór zwierzchni nad szkołami elementarnymi wiejskimi i miejskimi.

W październiku 1835 cesarz Mikołaj I. zjechał do Warszawy; do deputacyi obywatelskiej w Łazienkach wyrzeczone zostały słowa napomnienia.

W lipcu 1836 wydane nowe przepisy o wywodzie szlachectwa, utworzona dla ich stosowania Heroldya przy Radzie Stanu, zaprowadzone przy komisjach wojewódzkich deputacye szlacheckie dla utrzymywania ksiąg szlacheckich miejscowych. T. r. wydane nowe prawo o małżeństwie, urządzające, między innymi, małżeństwa mieszane pomiędzy osobami wy-

znania prawosławnego a rzymsko-katolickiego. W marcu 1837 województwa przekształcone na gubernie, komisye wojewódzkie na rządy gubernialne, ich prezydenci na gubernatorów cywilnych; jednocześnie język rosyjski wprowadzony zamiast francuskiego do sekretaryatu stanu. W lipcu t. r. odbyło się uroczyste poświęcenie prawosławnego soboru św. Trójcy przy ulicy Miodowej. W grudniu 1839 utworzony został Okrąg naukowy warszawski z kuratorem na czele, postawiony w zależności od ministryum oświaty w Petersburgu; pierwszym kuratorem został gen. Okuniew, jego pomocnikiem a później zastępcą — czynny i ambitny Paweł Muchanow. W miejsce zwiniętego w 1831 uniwersytetu Aleksandryjskiego i innych szkół wyższych, zaprowadzono w maju 1840 klasy dodatkowe przy gimnazyum gubernialnem warszawskiem oraz kursa

prawne dla wychowanców z Królestwa w Petersburgu i Moskwie.

We wrześniu 1841 zniesiona Rada Stanu i urządzone w Warszawie IX i X Departamenty Rządzącego Senatu; równocześnie zaprowadzona stopa mennicza rosyjska na ruble i kopiejki zamiast złotych polskich i groszy, i wydane odpowiednie zarządzenia dla rachunkowości administracyjnej oraz emisji Banku Polskiego. T. r. odbyło się uroczyste odsłonięcie pomnika na placu Saskim, wystawionego osobom poległym 29 listopada 1830. Budowa pierwszej kolei warszawsko-wiedeńskiej, w miejsce koncesyonaryusza Steinkellera, podjęta staraniem skarbu. W sierpniu 1844 kraj podzielony na pięć gubernii: warszawską (z kaliskiej i mazowieckiej), lubelską (z podlaskiej i lubelskiej), radomską (z sandomierskiej i kieleckiej), płocką i augustowską. W czerwcu 1846 ogłoszono ważne przepisy agrarne, ogra-

niczające zasadniczo właścicieli wsi i miast prywatnych w dowolnem zarządzaniu ziemią, posiadaną przez włościan: wydany dla właścicieli zakaz nietylko samowolnego rugowania włościan, lecz oraz uszczuplania ich gruntów i przyłączania pustek powłościańskich do gruntów dworskich; władzom administracyjnym zlecona opieka nad włościaństwem, w wypadku sporów z właścicielem o powinności pańszczyźniane, a w szczególności nadzór nad dobrowolnemi umowami o oczynszowanie; nadto, w listopadzie t. r., zniesiona zupełnie znaczna ilość darmoch rozmaitej nazwy. Celowem wykonaniem i rozwinięciem tych zarządzeń zajął się niezwykle ruchliwy i wpływowy dyrektor Storożenko, przewodniczący wtedy w Komisji spraw wewnętrznych, duchownych i oświecenia, gdzie zarazem utworzono oddzielną sekcję włościańską. W marcu 1847 zamiast kodeksu karnego sejmo-

wego z 1818, wprowadzono nowy kodeks kar głównych i poprawczych, będący niemal dosłownym przekładem rosyjskiego zwodu karnego z 1845, przyczem w motywach ukazowych stwierdzoną została konieczność, »ażeby nowe ustawy Królestwa były o ile możności zbliżone do przepisów, dla Cesarstwa wydanych«.

W sierpniu 1847 zawarto konkordat ze Stolicą Apostolską, w pewnej tylko części uskuteczniiony, mający urządzić nominację biskupów i sufraganów, ich stosunki z Rzymem za pośrednictwem ministerjów spraw wewnętrznych i zagranicznych w Petersburgu, oraz ich stosunek do władz miejscowych i kompetencyę dyecezyalną, z pominięciem atoli sprawy małżeństw mieszanych, nuncyatury i innych. Stolica arcybiskupia warszawska, z tytułem metropolity, zamiast prymasowskiego, objęta po dłuższej przerwie, w styczniu 1837, przez Choromańskiego,

po jego zgonie w lutym 1838, pozostała wakująca, administrowana z kolei przez sufraganów Chmielewskiego do września 1844 i Fijałkowskiego do 1856. W czerwcu 1849 ustanowieni zostali marszałkowie szlachty w każdej gubernii dla przewodniczenia deputacyom szlacheckim, upoważnieni także do pewnych funkcyi dobroczynnych oraz wyrażania gubernatorom spostrzeżeń względem stanu i potrzeb gubernii. Po ograniczeniu komór wewnętrznych w 1842, ostatecznie w październiku 1850 zniesioną została pograniczna linia celna między Królestwem a Cesarstwem. Jednocześnie, po przeistoczeniu krajowej dyrekcyi poczt na XIII okrąg pocztowy, w marcu 1851 wprowadzono do czynności pocztowych język rosyjski.

Po raz ostatni zjechał cesarz Mikołaj I. do Warszawy jesienią 1853. Skutkiem wybuchłej tymczasem wojny tureckiej,

ks. Paskiewicz, mianowany wodzem naczelnym armii południowej i zachodniej, opuścił Warszawę w kwietniu 1854, udając się nad Dunaj, zastąpiony w zarządzie kraju, podczas kilkomiesięcznej swej nieobecności, przez gubernatora wojennego Warszawy gen. Rüdigerą.

V.

CZASY PRZEJŚCIOWE

W marcu 1855, po zgonie Mikołaja I. wstąpił na tron Cesarz Aleksander II. Mikołajewicz, koronowany w Moskwie na Samowładcę Wszechrosyjskiego, Króla Polskiego, W. Ks. Finlandzkiego. Po śmierci ks. Paskiewicza w lutym 1856, przez dni kilka nadzór naczelný nad krajem powierzony zastępczo członkowi Rady Administracyjnej generał-adjutantowi Wincentemu Krasieńskiemu, aż do przyjazdu nowego namiestnika, ks. Gorczakowa. W maju 1856 nowy monarcha zjechał do Warszawy i w dwukrotnych przemówieniach do marszałków oraz zgromadzonej szlachty w Łazienkach zapowiedział »zapomnienie przeszłości«, ostrzegając przed »marzeniami«.

Rokowania, podjęte ze Stolicą Apostol-

ską i nuncyuszem Chigi, wysłanym na koronację do Moskwy, doprowadziły do prekonizacji Fijałkowskiego na arcybiskupstwo warszawskie w październiku 1856, który, objąwszy paliusz w styczniu 1857, niezwłocznie przystąpił do skompletowania zmniejszonej w dwóch trzecich kapituły warszawskiej i wyświęcił biskupów kujawskiego i podlaskiego. W czerwcu 1857 otwarta w Warszawie akademia medyko-chirurgiczna; w listopadzie założone Towarzystwo rolnicze, ogniskujące na wielką skalę, w składzie 4.000 członków, opinię publiczną stanu ziemiańskiego. W grudniu 1858 wydana instrukcja, ułatwiająca polubowne umowy czynszowe, faktycznie uniemożliwione dotychczas skutkiem stosowania przepisów z 1846. W tym to czasie przejściowym przypadły dwukrotne jeszcze przyjazdy do Warszawy Cesarza Aleksandra II, w 1858 i 1860.

Z początkiem 1861, wedle wskazówek

doradczych Aleksandra margrabiego Wielopolskiego, podjęto próbę przekształceń zasadniczych w organizacyi kraju w duchu autonomicznym pierwotnych intencji Sta-

Aleksander Wielopolski
Naczelnik Rządu Cywilnego.

tutu Organicznego z 1832. Na mocy ukazów z marca 1861 została przywróconą zniesiona od lat dwudziestu Rada Stanu, z dość obszernemi atrybucyami w zakresie zarządu, nadzoru, oraz przygotowa-

wczej kompetencji prawodawczej. Ustanowiono, jako instytucje samorządu wiejskiego i miejskiego, obieralne rady gubernialne i powiatowe, obradujące nad sprawami gubernii i powiatu, dorocznie i cokwartalnie, z prawem asystencji gubernatora i naczelnika powiatu, przy drzwiach zamkniętych, szwankujące pod względem realnej podstawy wykonawczej i finansowej. Ustanowiono oraz obieralne rady miejskie, z warszawską na czele, obdarzone istotniejszą władzą, gdyż bezpośrednio nad magistratami dyrektywą. Sprawy wyznań i oświecenia oddzielono od Komisji spraw wewnętrznych, skąd zawczasu usunięty Muchanow, który od doby namiestnictwa ks. Gorczakowa właściwie był dzierżył główny ster zarządu cywilnego, i powierzono przywróconej osobnej Komisji wyznań religijnych i oświecenia publicznego, na czele której postawiony Wielopolski; zwinięto zarazem Okrąg

naukowy warszawski. Natomiast w kwietniu t. r. zamknięte Towarzystwo rolnicze; równocześnie i zarząd Komisji sprawiedliwości objęty czasowo przez margrabiego Wielopolskiego.

Skutkiem choroby, a niebawem śmierci Gorczakowa, w maju t. r. władza namiestnikowska czasowo oddana gen. Suchozanetowi, mającemu do pomocy gen. Merchelowicza. Wszakże po nieprzyjętej w lipcu dymisji Wielopolskiego, nastąpiło już w sierpniu odwołanie Suchozaneta, mianowanie namiestnikiem hr. Lamberta. Skutkiem przecie choroby Lamberta i śmierci wojennego gubernatora i dyrektora Komisji spraw wewnętrznych Gersztencweiga, znowuż w październiku czasowe czynności namiestnikowskie powtórnie powierzone Suchozanetowi, co spowodowało już w początku listopada złożenie przez Wielopolskiego prezydencji w Komisjach sprawiedliwości oraz wyznań i oświecenia,

gdzie zastąpiony został przez Dembowskiego i Hubego, oraz wyjazd jego do Petersburga. Równocześnie jednak, po trzytygodniowym urzędowaniu odwołany w listopadzie powtórnie Suchozanet, i namiestnikiem mianowany gen. Lüders, przy którym został gubernatorem wojennym warszawskim oraz zastępcą namiestnika w Radzie Administracyjnej gen. Krzyżanowski, zaś dyrektorem Komisji spraw wewnętrznych bar. Kruzenstern.

Kilkomiesięczny tymczasem pobyt Wielopolskiego w Petersburgu stał się punktem wyjścia nowej i ostatecznej próby przekształcenia organizacyi kraju już raczej w duchu ustaw z 1815. Po śmierci Fijałkowskiego w październiku 1861 i przejściowej administracyi Białobrzezkiego, obecnie w styczniu 1862, z polecenia Wielopolskiego, Feliński śpiesznie prekonizowany w Rzymie i zaraz konsekrowany w Petersburgu na arcybiskupa-

metropolitę warszawskiego. W maju 1862 ogłoszona nowa ustawa o wychowaniu publicznem: urządzone na nowych zasadach szkoły początkowe, powiatowe (realne), gimnazyja, Instytut Maryjski przeniesiony

Dr. J. Mianowski
Rektor Szkoły Głównej.

z N. Aleksandryi do Warszawy, stworzona Szkoła Główna w czterech wydziałach: lekarskim, prawnym, matematyczno-fizycznym i filologiczno-historycznym, na rektora powołany Mianowski. W początku

czerwca t. r. ogłoszono ustawę o równouprawnieniu żydów: przyznano im nieograniczone prawo zamieszkiwania w Królestwie, nabywania dóbr nieruchomych, wiarygodnego świadectwa sądowego; przydano zakaz, pod nieważnością, sporządzania dokumentów umownych w języku hebrajskim, żydowsko-niemieckim, albo wogóle alfabetem hebrajskim. Jednocześnie, w rozwinięciu wcześniejszych przepisów z 1858 i 1861, wydane zostało prawo o oczyszczaniu obowiązkowem włościan. Nareszcie również w czerwcu t. r. wydano ukaz, urządzający na nowych zasadach naczelną władzę krajową: przekształcone i rozwinięte pełnomocnictwo namiestnika; przydani mu, w charakterze dwóch władz odrębnych Dowódca wojsk konstytucyjnych w Królestwie, oraz Naczelnik rządu cywilnego, jako zwierzchnik bezpośredni Komisji rządowych i przewodniczący zastępczo w Radzie Administra-

cyjnej. Namiestnikiem mianowany W. Ks. Konstanty Mikołajewicz, już w lipcu przybyły do Warszawy; przy nim dowódcą wojsk — gen. Ramsay, naczelnikiem rządu cywilnego — Wielopolski. Na czele Komisji spraw wewnętrznych postawiony Łuszczewski, wyznań i oświaty — Krzywicki. Przedsięwzięto rozległe prace przygotowawcze w głównych gałęziach administracyi i prawodawstwa. Atoli wypadki krajowe, podobnież jak były powstrzymały poprzednią inicjatywę z 1861, tak z kolei zniszczyły obszerniejszą próbę z 1862.

VI.

NAMIESTNICTWO HR. BERGA.

W marcu 1863 na miejsce generała Ramsaya powołany został generał-adjutant Berg. Po kilkakrotnych, od kwietnia, prośbach o dymisyę, Wielopolski w lipcu za urlopem wyjechał z kraju, na jego miejsce przewodnictwo w Radzie Administracyjnej włożono na gen. Berga. We wrześniu W. Ks. Konstanty opuścił Warszawę; Wielopolski urzędownie ze służby uwolniony; władza namiestnikowska zastępczo przelana na gen. Berga. Niebawem, po urzędownem odwołaniu W. Ks. Konstantego, z końcem października, gen. Berg mianowany został namiestnikiem; przy jego boku ustanowiony w grudniu zarząd generał-policmajstra Królestwa, pod kierunkiem gen. Trepowa. Równocześnie hr. Milutin powołany został do

Petersburga, w celu wygotowania, na nowych zasadach najdoskonalszego zjednoczenia Królestwa z państwowością rosyjską, odpowiednich projektów zupełnej reorganizacji administracyjnej i prawodawczej Królestwa wogóle. zaś tutejszych stosunków włościańskich w szczególności.

W początku 1864 utworzony został w Petersburgu Komitet do spraw Królestwa Polskiego, z pięciu członków, pod własną prezydencją monarchy lub umyślnie wyznaczonej w jego zastępstwie osoby, jako naczelną instytucyę doradczą i prawodawczą w przedmiocie zamierzanych reform oraz dla zapewnienia im pożądanej jednolitości pod względem państwowym. Po krótkim oryentacyjnym objeździe Królestwa Polskiego przez Milutina i głównych jego współpracowników: ks. Czerkaskiego, senatora Arcimowicza i pisarza Samarina, niebawem znalazła rozwiązanie sprawa najważniejsza — wło-

ściańska. Już w początku marca 1864 ogłoszono ukazy o uwłaszczeniu włościan i urządzeniu gminnem. Zamiast poprzedniej ustopniowanej próby czynszowniczej z 1858 i 1862, przeprowadzona została nowa zasada niezwłocznego, pełnego uwłaszczenia włościańskich gruntów wraz z budowlami i inwentarzem, za indemnizacją prawną na rzecz właścicieli, pod postacią wynagrodzenia likwidacyjnego, według ustalonej z urzędu szacunkowej stopy powinności, skapitalizowanych na 6⁰/₀, z zachowaniem atoli, w myśl wskazówki udzielonej przez ówczesnego generał-gubernatora wileńskiego, prawa włościan do służebności i użytków, z zastrzeżeniem nadto wyłącznego dla włościan przywileju brania w zastaw lub nabywania uwłaszczonych osad, obok zakazu, pod nieważnością, dzielenia tych osad poniżej sześciu morgów. Zarazem, zamiast dotychczasowego, patrymonialnego porządku ad-

ministracyi gminnej z 1809, 1815, zostawionego w rysach głównych jeszcze w 1858, przeprowadzona została nowa zasada formalnego samorządu gminnego, złączonego bezpośrednio z administracją centralną i podporządkowanego jej nadzorowi, jako ostatnie ogniwo zwartej i jednolitej organizacji władz ogólnopaństwowych. Obok właściwej, czysto włościańskiej gromady wiejskiej, przedstawionej przez zebrania gromadzkie a rządzonej przez sołtysa, zaprowadzona wszechstanowa, czyli właściwie dwustanowa gmina wiejska, skąd w drodze cokwartalnych zebrań gminnych powszechnych, z wyłączeniem atoli osób duchownych oraz będących pod sądem, śledztwem lub dozorem, obieralni członkowie pierwotnego, ciasnej kompetencji lecz bezapelacyjnego sądu gminnego, wójtowie wszelkiego stanu, jako administracyjni naczelnicy gminy, i sołtysi wyłącznie z włościan, podlegający obadwaj kierun-

kowi, zatwierdzeniu lub uwolnieniu ze strony właściwego gubernatora lub naczelnika powiatu, i zjednoczeni tym sposobem z powszechnym systematem hierarchii administracyjnej. Wcielenie nowej organizacyi gminnej, mającej na celu skonsolidowanie stanu włościańskiego w społeczeństwie, istotnie wydało zamierzone rezultaty: pierwsze wybory dały z liczby wójtów 78⁰/₀ włościan, 13⁰/₀ obywateli, 9⁰/₀ innych stanów, zaś z liczby ławników, w tymże porządku, 87⁰/₀ 6⁰/₀, 7⁰/₀; wszakże na utrzymanie zarządu gminnego przypadło około 80⁰/₀ wydatków gminnych.

W Warszawie utworzono Komitet urządzający, — formalnie pod prezydencją namiestnika, faktycznie przez pierwsze dwa lata kierowany przez Milutina, różniącego się z hr. Bergiem w pojęciu niektórych spraw zasadniczych, — pierwotnie przeznaczony dla wykonania ukazów o uwłaszczeniu, później rozszerzony dla celów

reorganizacji kraju, i, w miarę kasaty centralnych urzędów krajowych, kolejno a sposobem przechodnim przejmującą ich kompetencję. Przy tym Komitecie powstały władze pomocnicze: komisya likwidacyjna pod senatorem Braunschweigem, prawna pod Gotowcewem, centralna włościańska pod nadzwyczaj czynnym senatorem Słowiewem.

W listopadzie 1864 zarząd wyznań odłączony od Komisji wyznań i oświaty i przywrócony Komisji spraw wewnętrznych i duchownych pod dyrekcją na-przód ks. Czerkasskiego, potem Braunschweiga. T. r. ustawa o duchowieństwie zakonnem rzymsko-katolickiem wskazała klasztory etatowe ze stałą liczbą zakonników, nieetatowe ulegające stopniowemu, inne niezwłocznemu zwinięciu. Niebawem zaś, 1865 ustawa o duchowieństwie świeckiem zaprowadziła podział dycjezyalny na arcybiskupstwo warszawskie i siedm

biskupstw: płockie, lubelskie, sandomierskie, kieleckie, augustowskie (sejneńskie), kujawsko-kaliskie, podlaskie, skasowane później w 1867 i złączone z lubelskiem; ustaliła, wzamian zakończonej sekularyzacji dóbr poduchownych, stały etat rządowy około 800 tysięcy rs., przepisała porządek stosunków między duchowieństwem, a organami miejscowych i centralnych władz rządowych: poczem już w styczniu 1867 utworzony, oddzielnie od Komisji spraw wewnętrznych, Zarząd wyznań obcych w Królestwie Polskiem, t. j. rzymsko-katolickiego, ewangelickiego i mojżeszowego pod kierunkiem Sergiusza Mochanowa, zwinięty z kolei w lipcu 1871 i przeniesiony ostatecznie do departamentu wyznań obcych przy ministeryum spraw wewnętrznych w Petersburgu.

W maju 1866 zwinięty, w osobie Platonowa, sekretaryat stanu Królestwa Polskiego i zastąpiony przez Własną J. C. M.

Kancelaryę pod zarządem naprzód Milutina, później, po jego uwolnieniu z końcem t. r., Nabokowa. W grudniu 1866 wydana ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym oraz straży ziemskiej i zaprowadzony nowy podział kraju na dziesięć, zamiast pięciu, gubernii i 84 powiatów, przyczem także funkcjonujące pomyślnie od przeszło półwieku Towarzystwo ubezpieczeniowe uległo reorganizacyi w drodze zniesienia dyrekcyi generalnej i rozdania zarządu ubezpieczeń oddzielnym wydziałom przy rządach gubernialnych. Na mocy upoważnienia z 1867, Komitet urządzający w ciągu 1869 i 1870 zamienił 366 miast i miasteczek na wsie i osady, zachowując dla 114 większych jednostek miejskich nazwę i charakter miast. Porządek prawny wszędzie już w kraju zupełnie został przywrócony. Latem 1867 Cesarz Aleksander II zjechał do Warszawy. W marcu t. r. zwinięta

Rada Stanu Królestwa Polskiego, w czerwcu — administracyjna, przyczem w ukazie wyrażona wola Najwyższa o potrzebie zwinięcia wszelkich władz centralnych krajowych i przeniesienia ich do właściwych organów centralnych ogólnopaństwowych w Petersburgu.

W rozwinięciu tego wskazania z liczby czterech Komisji rządowych, najpierw w maju 1867 zwinięta Komisya oświecenia i przekształcona na przywrócony Okrąg naukowy warszawski, z dotychczasowym jej dyrektorem, Wittem, jako pierwszym kuratorem; w miejsce ustawy o wychowaniu 1862 wydane nowe przepisy o szkołach początkowych, seminaryach nauczycielskich, zakładach naukowych prywatnych; po zwiedzeniu kraju przez ministra oświaty, hr. Tołstoja, b. Szkoła Główna przekształcona w czerwcu 1869 na uniwersytet warszawski, z r. st. Piotrem Ławrowskim, jako pierwszym rektorem;

rozciągnięta wreszcie w lipcu 1872 na Królestwo Polskie ustawa gimnazjalna Cesarstwa 1871. z wyłączeniem kuratorów honorowych i internatów. Druga zniesiona w marcu 1868 Komisya spraw wewnętrznych. Trzecia Komisya skarbu pod dyrekcją kolejną Bagniewskiego, Koszelewa i Markusa, zastąpiona w 1867 przez tymczasowy zarząd skarbowy, po włączeniu budżetu krajowego do ogólnopaństwowego i zamknięciu mennicy warszawskiej w 1868, zwinięta ostatecznie w lipcu 1869. W końcu Komisya sprawiedliwości, zostawiona pod dyrekcją Wosińskiego, zwinięta została w lipcu 1877 a zarazem zniesiony IX i X Departamenty warszawskie senatu i Królestwo Polskie przekształcone na okrąg izby sądowej warszawskiej, z Gerardem jako pierwszym starszym prezesem.

Kraj jednocześnie obdarzony powszechną reformą sądową, z zaleceniem, na

mocy uchwały Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, iż »przy nowem urządzeniu sądów należy mieć stale na uwadze nietylko ogólnie przyjęte zasady prawne, ale przeważnie interesy państwowe i interesy większości mieszkańców, powołanej przez rząd do nowego życia obywatelskiego«. Wprowadzone ustawy sądowe Cesarza Aleksandra II, ogólnopństwowa organizacya państwowa, z sędziami pokoju z urzędu, sądem gminnym z wyboru, zatwierdzanym przy udziale gubernatorów, a zawieszanym przez ministeryum, wyborczym częściowo sądem handlowym warszawskim, jak również ogólnopństwowa procedura cywilna i karna, ustawa o karach, wymierzanych przez sądy pokoju, i kodeks karny z 1866; pozostawione zaś narazie krajowe materyalne prawo cywilne, handlowe i hipoteczne. Wcześniej jeszcze, od 1871, zawieszono zostało wydawnictwo *Dziennika praw Królestwa Pol-*

skiego, z zastosowaniem natomiast ogólnopństwowej publikacyi sankcyi prawodawczych.

Równolegle, po śmierci hr. Berga w styczniu 1874, zwinięta godność namiestnikowska i Naczelnikiem kraju mianowany hr. Kotzebue, w charakterze generał-gubernatora i dowódcy wojsk okręgu warszawskiego. W maju 1875 nastąpiło przyłączenie b. grecko-unickiego wyznania w Królestwie Polskiem do kościoła prawosławnego, przyczem b. grecko-unicka dycyezya chełmska złączoną została z prawosławną archidycyezyą chełmsko-warszawską, mającą odtąd wikaryuszem prawosławnego biskupa lubelskiego. Po zwinięciu w 1871 Komitetu urządzającego, czynności komisyi prawnej przelane były, aż do 1876, do II wydziału Własnej J. C. M. Kancelaryi pod zarządem ks. Uru-sowa, czynności w rzeczach włościańskich tymczasowo, aż do 1879, przeniesione do

ministryum spraw wewnętrznych. Własna J. C. M. Kancelarya do spraw Królestwa Polskiego zwinęta została w 1876, a Komitet do spraw Królestwa Polskiego najpóźniej, w 1881; wszakże w ogólności już od 1876 można uważać za wykończone w najcelniejszych zarysach ogromne dzieło zjednoczenia Królestwa Polskiego z porządkiem powszechno - państwowym pod względem prawodawczym i administracyjnym.

VII.

CZASY NAJNOWSZE

W początku 1880, po uwolnieniu hr. Kotzebuego, zarząd kraju, w duchu raczej pacyfikacyjnym, objął generał Albedyński. Z zamknięciem kilkunastoletniej ery zasadniczych przeobrażeń, nastąpiła doba wypoczynku, nader przydatna dla wdrożenia kraju do nowych form bytu, opartych na ścisłym zespoleniu z państwowością rosyjską, ku czemu też nader była odpowiednia, w swoich formach towarzyskich i administracyjnych, postać i metoda rządzenia nowego Naczelnika kraju.

Rozkazem Najwyższym z 1882 liczba godzin wykładowych języka polskiego w szkołach średnich rządowych podniesiona z 12 do 19, na równi z innymi dodatkowymi wykładami języków nowożytnych, francuskiego i niemieckiego; na

uniwersytecie warszawskim zaprowadzono katedrę filologii słowiańskiej w zakresie historii literatury polskiej. Zarząd oświaty krajowej piastował atoli jeszcze od 1879, po Wittem, rz. r. t. Apuchtin, rozwijając wszechstronną i konsekwentną działalność w ciągu nieprzerwanego 17-letniego urzędowania na kuratorstwie warszawskim.

W marcu 1883, po zgonie Cesarza Aleksandra II. objął rządy Cesarz Aleksander III. Aleksandrowicz. W czerwcu t. r. po zmarłym gen. Albedyńskim, Naczelnikiem kraju został generał-adjutant Hurko. T. r., po zrzeczeniu się w marcu ks. Felińskiego, który w czerwcu 1863 był opuścił Warszawę, biskup płocki i kujawski ks. Wincenty Chościak-Popiel, odbył w czerwcu ingres na archidiecezję warszawską. We wrześniu 1884 Cesarz Aleksander III. zjechał do Warszawy. Ujawniło się znaczne podniesienie kraju

pod względem ekonomicznym. Po założeniu w Warszawie w 1870 i 1871 pierwszego prywatnego banku akcyjnego i Towarzystwa kredytowego miejskiego, po stworzeniu głównych linii kolejowych w 1847, 1862, 1867, 1877, wznagała się z każdym rokiem przedsiębiorczość prywatna w kierunku przemysłowym i handlowym, pod hasłem »pracy organicznej«. Dobudowane obecnie do istniejących nowe odnogi kolejowe: w 1884 staraniem rządu nadnarwiańska, siedlecko-małkińska, brzesko-chełmska, a zwłaszcza w roku 1885, za koncesją prywatną, dąbrowska, czyniły wszakże zadość niektórym tylko najpierwszym potrzebom. W 1886 b. Bank polski przekształcony na filię Banku państwa. T. r. poświęcony w Częstochowie pomnik Cesarza Aleksandra II. W roku 1889 dwumilionowy fundusz użyteczności ogólnej przy Towarzystwie kredytowym ziemskim przelany został do Banku włościańskiego,

otwierającego czynności w Królestwie. W 1890 objawił się silny ruch wychodźczy do Ameryki z gubernii Królestwa, skąd emigrowało zrazu kilkadziesiąt tysięcy ludzi. W 1891 rozciągnięto na gubernię piotrkowską i warszawską przepisy z 1882 i 1886 o inspekcji fabrycznej, rozszerzone następnie, od 1897, na inne gubernie Królestwa. W 1893 utworzony oddzielny korpus straży celnej pod zwadywaniem ministeryum skarbu, oraz wydane przepisy o prowadzeniu rachunkowości i korespondencji w Towarzystwie kredytowem ziemskim w języku urzędowym, w terminie trzechletnim, następnie odłożonym dla dyrekcyi szczegółowych Towarzystwa do 1900. T. r. ustanowiony urząd agenta rosyjskiego do spraw wyznania rzymsko katolickiego przy Watykanie, sprawowany kolejno przez szambelana Izwolskiego i rz. r. st. Czarykowa: zaś w radzie państwa podjęto prace nad

kodyfikacją przepisów, dotyczących Kościoła rzymsko-katolickiego, zakończone ostatecznie w 1896. Przy osobie general-gubernatora warszawskiego utworzono urząd pomocnika do spraw cywilnych, z kompetencją bliżej określoną w uchwale rady państwa z kwietnia 1896, powierzony zrazu senatorowi Medemowi, zastąpionemu później kolejno przez ochmistrza Petrowa, ks. Oboleńskiego i r. t. Podgorodnikowa. We wrześniu 1894 założono w Warszawie kamień węgielny pod nowy sobór Aleksandra Newskiego na placu Saskim.

W listopadzie 1894, po zgasłym Aleksandrze III., wstąpił na tron Najjaśniejszy Pan Mikołaj II. Aleksandrowicz. W grudniu t. r., po uwolnieniu na własną prośbę general-adjutanta Hurki, Naczelnikiem kraju został hr. Szuwałow, przyczem w reskrypcie nominacyjnym wyrażone zostały słowa Monarchy, iż »istotne inte-

resy kraju będą zawsze drogie Jego sercu«. Po niespełna dwuletniej, raczej orientacyjnej administracyi, hr. Szuwałow z powodu choroby uwolniony w grudniu 1896 i w styczniu 1897 Naczelnikiem kraju mianowany ks. Imeretyński. W lutym 1897 rz. r. t. Apuchtin na własną prośbę uwolniony od obowiązków kuratorskich, przy wyrażeniu zupełnego uznania »szczególnie dla 17-letniej działalności na trudnem i odpowiedzialnem stanowisku w Królestwie i nieustannych trudów około utrwalenia zjednoczenia tego kraju z Cesarstwem w drodze przyswojenia zasad państwowości rosyjskiej«, oraz przy zaleceniu, aby jego następcy na urzędzie równie stanowczo i wytrwale przestrzegali tych samych zasad, położonych za podstawę wychowania młodzieży. Wzamian zwiniętego urzędu naczelnika warszawskiego okręgu żandarmeryi, piastowanego kolejno, po zniesie-

niu w 1867 urzędu generał-policmajstra, przez generała Freedericksa i Broka, zaprowadzony został nowy urząd pomocnika generał-gubernatora do spraw policyjnych.

W lutym 1897 ks. Imeretyński przybył do Warszawy i na wstępnem przyjęciu władz miejscowych wyraził swoje dążenie wytyczne »być dokładnym wykonawcą zamierzeń Najwyższych, nie wykraczając z granic ścisłej legalności«. W kwietniu t. r. przez objawioną wolę Najwyższą, »idąc za tradycjami panowań przeszłych i niezmiennie dążąc do utrwalenia w kraju Zachodnim państwowości rosyjskiej, a mając na pieczy stosowanie łaski w sprawach rządzenia«, zniesiona w dziewięciu guberniach zachodnich kontrybucya od majątków osób pochodzenia polskiego. W sierpniu t. r. Cesarz Mikołaj II. wraz z Rodziną Cesarzką przybył na czterodniowy pobyt

do Warszawy. Zebrany ze składek publicznych, w celu upamiętnienia odwiedzin Najwyższych, fundusz miliona rubli zezwolono użyć na założenie w Warszawie instytutu politechnicznego imienia Cesarza Mikołaja II.

Dokonany w początku t. r. spis powszechny ludności wykazał w Królestwie $9\frac{1}{2}$ mil. mieszkańców, w czem około 5% prawosławnych (najwięcej w gubernii lubelskiej i siedleckiej $20—22\%$), 75% katolików (najwięcej w gubernii kieleckiej i radomskiej $85—88\%$), 14% żydów (najwięcej w gubernii warszawskiej 20%), $5\frac{1}{2}\%$ protestantów (najwięcej w gubernii piotrkowskiej $13\frac{1}{2}\%$). Najpoddanejsze sprawozdanie oberprokuratora świątobliwego synodu za okres 1896—1897 wykazało w 276 parafiach b. grecko-uniickich w guberniach lubelskiej, siedleckiej i suwalskiej, 83 tysięcy całkiem i 9,200 po części upornych, 377 tysięcy nawró-

conych b. unitów, obok pomyślnego zresztą w ogólności stanu kościoła prawosławnego. W maju 1898 została zaprowadzona, na wzór istniejącej od 1886 przy naczelniku cywilnym kaukaskim i gubernatorze wojennym syr-daryjskim, rada przyboczna przy generał-gubernatorze warszawskim, złożona z jego pomocników w zarządzie cywilnym i policyjnym, przytomnych w Warszawie gubernatorów i innych dostojników, jako instytucya doradcza dla kolegiального roztrząsania kwestyi zawilszych. Z inicjatywy Naczelnika kraju powstały także rozmaite komisye pomocnicze dla skodyfikowania obowiązujących w Królestwie praw i rozporządzeń władzy, dla opracowania przepisów, dotyczących stanu włościańskiego, dla rewizyi przepisów o organizacyi policyi i dozoru policyjnego. W seminaryach duchownych rzymsko-katolickich wprowadzono egzaminy z przedmiotów świeckich w przytomności przed-

stawicieli władzy, oraz zalecono pomnożenie wykładu języka, literatury i historii rosyjskiej pod kierunkiem nauczycielspecjalistów, w celu udoskonalenia postępów alumnów w tych przedmiotach.

Z uwagi na wprowadzenie od początku 1898 monopolu wódczanego do Królestwa, latem t. r. rozciągnięto na nie działalność kuratoryów trzeźwości, w myśl ustawy normalnej z grudnia 1894, przystosowanej odpowiednio dla Królestwa według zdania rady państwa z maja 1898. Niezwłocznie też urządzono w Warszawie, z ramienia tutejszego kuratoryum, pierwsze zabawy ludowe, niebawem otwarty teatr ludowy, od początku zaś 1899 staraniem rządowem wydawane pismo ludowe *Oświata*. W lipcu 1898 rozciągnięto na Królestwo przepisy normalne o ochronie leśnej. We wrześniu t. r. nastąpiło otwarcie instytutu politechnicznego; w grudniu — odsłonięcie pomnika, który zezwolono wy-

stawić w Warszawie ze składek publicznych Adamowi Mickiewiczowi w setną rocznicę jego narodzin. W marcu 1899 zapadła uchwała komitetu ministrów, wyjaśniająca, iż wykład języka polskiego w średnich zakładach naukowych nie sprzeciwia się prawu i jest dopuszczalny tam, gdzie okaże się niezbędnym ze względów pedagogicznych; utworzona została również komisya specjalna dla uporządkowania wykładu języka polskiego i literatury w gimnazyach i szkołach realnych, która po dłuższych pracach wygotowała program, zatwierdzony w październiku 1900 czasowo, sposobem próby, na przeciąg lat trzech. W czerwcu 1900 rozciągnięte zostały na Królestwo przepisy czasowe z kwietnia 1892 o tajnem nauczaniu w guberniach zachodnich, przystosowane odpowiednio do warunków miejscowych. W tym samym czasie ustawa normalna o towarzystwach i syndykatach rolniczych

z marca 1898 znalazła szerokie zastosowanie w kraju; równocześnie zatwierdzony został szereg prowincjonalnych towarzystw wzajemnego kredytu w Łodzi, Lublinie, Radomiu, wreszcie pomyslnie rozstrzygniętą została w zasadzie sprawa nowych linii kolejowych tomaszowskiej i kaliskiej, oraz bądź urzeczywistnioną, bądź naprzód posuniętą sprawa dróg wązkotorowych i wogóle dojazdowych. W końcu listopada 1900, po śmierci głównego Naczelnika kraju, ks. Imeretyńskiego, pomocnik generał-gubernatora warszawskiego do spraw cywilnych, r. t. Podgorodnikow, objął zastępczo zarząd cywilny Królestwa.

TREŚĆ.

I. Czasy Pruskie	1
II. Księstwo Warszawskie	9
III. Królestwo Kongresowe	27
IV. Namiestnictwo ks. Paskiewicza	43
V. Czasy przejściowe	55
VI. Namiestnictwo hr. Berga	69
VII. Czasy najnowsze	83

Nakłady Księgarni H. Altenberga we Lwowie.

BIBLIOTEKA UTWORÓW DRAMATYCZNYCH.

B?

	Rs, k.
Tom I. Björnson Björnstjerne, LABOREMUS. Tłumaczył Dr Alfred Wysocki	— 50
Tom II. Hejermanns Herman, NADZIEJA. Tłumaczył Jan Kasprowicz	— 80
Tom III. Eurypides, CYKLOP. Tłumaczył J. Kasprowicz. — 25	— 25
Tom IV. Grillparzer Franciszek, BIADA KŁAMCY. Tłuma- czył Jan Kasprowicz	— 80
Tom V. Maeterlinck Maurycy, INTRUZ. Tłum. Zygmunt Bytkowski	— 30
Tom VI. Ibsen Henryk, RYCERZE PÓŁNOCY. Tłumaczył Dr A. Wysocki	— 60
Tom VII. Marivaux, IGRASZKI TRAFU I MIŁOŚCI. Tłuma- czył Zygmunt Sarnecki	— 60
Tom VIII. D'Annunzio, SNY PÓR ROKU. Tłumaczył Ma- rion	— 60
Tom IX. Maeterlinck Maurycy, ŚLEPCY. Tłum. Zygmunt Bytkowski	— 30
Tom X. Bracco Robert, PIETRO CARUSO. Tłumaczył Jan Kasprowicz	— 30
Tom XI. Kawecki Zygmunt, DRAMAT KALINY. Trzy akty prozą	— 90
Tom XII. Maeterlinck Maurycy, MONNA VANNA. Tłuma- czył Zygmunt Sarnecki	— 60

Skład główny w księgarni pod firmą:
E. Wende & Ska w Warszawie.

WIEDZA I ŻYCIE

ZAGADNIENIA I PRĄDY WSPÓŁCZESNE W DZIEDZINIE W
SZTUKI I ŻYCIA SPOŁECZNEGO.

Dotąd wyszły następujące tomy:

- Sizeranne. Ruskin i kult piękna I.
- Nusbaum. Z zagadnień biologii i filozofii przyrody . . .
- Sizeranne. Ruskin i kult piękna II.
- Mosso. Fizyczne wychowanie młodzieży
- Külpe. O zasadach i kierunkach filozofii I.
- Przewóski. Krytyka literacka we Francji I.
- Külpe. O zasadach i kierunkach filozofii II.
- Przewóski. Krytyka literacka we Francji II.
- Ernst. O przyrodzie planet
- Le Bon. Psychologia tłumu
- Dr. Piotrowski. Zola i naturalizm
- Prof. Dr. Nusbaum. Z zagadek życia
- D'Avenel. Mechanizm życia współczesnego
- Charakterystyki literackie: Żeromski — Przybyszewski
(Tom poświęcony *Henrykowi Sienkiewiczowi* w 25-tą ro-
cznicę jego pracy pisarskiej)
- Prof. Woerman. Czego nas uczą dzieje sztuki. Tłumaczy
Jan Kasprowicz
- Dallemagne. Zbrodnie w świetle teorii współczesnych . .
- Bergson. Śmiech. Studium o komizmie
- Hanslik. O pięknie w muzyce. Tłumaczył Prof. Dr. K
Twardowski — w druku.

Wydawnictwo księgarni H. Altenberga we Lw

Skład główny w księgarni E. Wende & Ska
w Warszawie.

DK
417
A76
1903

Askenazy, Szymon
Sto lat zarzadu w krolestwie
polskiem Wyd. 2.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 06 01 13 002 7